

1. Η υπόστεγη κρήνη στα Λύχνα.

Επιβλητική διάταξη, με
ρυθμούς της βασικής
αρχιτεκτονικής

ρυθμούς της βασικής αρχιτεκτονικής

Παραδοσιακές κρήνες της Λήμνου

και έπι κρήνην άφικοντο
τυκτήν καλλίροον, θδεν υδρέοντο πολίται,
τήν ποίησ' "Ιθακος και Νήριτος ήδε Πολύκτωρ
(Οδύσσεια, p 205-207)

Το αρχιτεκτονικό πολύπτυχο της Λήμνου, με λίγες μόνο εξαιρέσεις, δεν ευτύχησε ακόμη να βρει τους εμπνευσμένους μελετητές του. Κι όσοι έχουν περιδιαβεί το νησί με υποψιασμένη τη ματιά ξέρουν να πουν για τους αρχιτεκτονικούς θησαυρούς του, μεγάλους και μικρούς: από τα πέτρινα αρχοντικά στο Ρωμέικο Γιαλό της Μύρινας και τις επιβλητικές όσο και ιδιότυπες εκκλησίες στην πρωτεύουσα και τα χωριά, ώς τα απέριττα μαντριά, απόσταγμα λαϊκής αρχιτεκτονικής σοφίας, ντόπιας και μακραίωντς, που μοιάζει από πολλές απόψεις να πηγαίνει πίων, ίσαμε τους καιρούς της Πολιόχνης. Ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα χωρούν ένα σωρό άλλες αρχιτεκτονικές κατηγορίες, μορφές και πρακτικές –το λημνιακό παραδοσιακό σπίτι², εξωκλήσια, ανεμόμυλοι κι αλώνια, μερικά τοξωτά γεφύρια και περιστεριώνες, πρώια, τα αρχιτεκτονικά λιθόγλυπτα³, πηγάδια, κρήνες.

Στις κρήνες θα σταθούμε εδώ. Γιατί, ενώ κι ο αριθμός τους είναι υπολογίσιμος και η μορφή τους ποικιλία ενδιαφέρουσα, δύσκολα κερδίζει κανείς μια συνολική τους εικόνα, διάσπαρτες καθώς είναι στα τριανταέξι χωριά, στην πρωτεύουσα και στις εξοχές. Με αυτό το σκεπτικό προγραμματίστηκε για πρώτη φορά εφέτος μια φωτογραφική αποτύπωσή τους. Κι ο αμπτός υπήρξε πλούσιος. Αντιπροσωπευτικά δείγματά του καταθέτουμε στην ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ως προοίμιο μιας διεξοδικότερης μελέτης.

Κείμενο

Χρήστος Μπουλώτης

Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερευνής της Αρχαιότητος

Φωτογραφίες

Όλγα Βαξεβανέρη

Καθηγήτρια Φωτογραφίας στα Τ.Ε.Ι. Αθηνών

I. Γενικά στοιχεία

Αν η εξασφάλιση άμεσης πρόσβασης σε πόσιμα ύδατα είναι η ύψηστη προϋπόθεση για επιβίωση, ο πρώτος δαμασμός και έλεγχός τους μέσα από αρχιτεκτονικές επεμβάσεις σηματοδοτεί, χωρίς άλλο, στην ιστορία του πολιτισμού ἔνα προηγμένο στάδιο κοινωνικού βίου. Τα δυο λιθοεπένδυτα πηγάδια της Ποιλόχητης, θαυμαστά μνημεία οικοδομικής τέχνης και υδρομαστευτικών γνώσεων, αναγόνενται στην 3η χιλιετία π.Χ., είναι τα παλαιότερα, και σήμουρα τα εντυπωσιακότερα, δείγματα του ειδίου στο Αιγαίο¹. Έργα κοινωνικού, συντονισμένου σχεδιασμού, ενδεικτικά και αυτά της λεγόμενης πρώμης αστικοποίησης, είχαν ως αποστολή την αυτάκεια νερού μέσα στην πόλη κατά τους χάλεπιους καιρούς της όποιας πολιορκίας. Συνάμα όμως, με την ορήξη τους σε καίρια σημεία του οικιστικού ίστον, πάνω στην κεντρική οδική αρτηρία και με διαμορφωμένες –εδώ πιπτοτάτως– πλατείες γύρω τους, αποτελούσαν αιδιαμφισθήτητα χώρους σύναξης, πυρήνες κοινωνικής ζωής. Το τελευταίο αυτό στοιχείο θα γίνει έκτοτε αναπόσπαστο της λειτουργίας και σημασίας των κοινωνικών πηγαδιών και κρηνών στην παραλληλη μαραΐνων πορεία τους ώς τις μέρες μας. Κατασκευή υπέργεια της κρήνης, μαρκόβρον ορατή, σε αντίστροφη με τη πηγάδια, και χτίσιμα-σήμα πολυυπάρχοντα, πάρακεν σε σύνθετες συχνά αρχιτεκτονικές μορφωποίσεις και διακοσμητικές εφαρμογές. Τέτοιες ήταν στην πλειονότητά τους οι τυκτές, καλλιρροες αρχαιοελληνικές κρήνες, όπως τις Εξόρουμε πολύ πληθώρα των παραστάσεων –της αττικής κυρίως αγγειογραφίας–, τα οικοδομικά τους λείμανα και τις άφθονες μαρτυρίες της γραμματειακής παραγωγής, με αφετηρία τα ομηρικά επίτ².

Στην τυπικότερη μορφή τους υπόστενες, με πρόσωψη κιονοφόρο και έναν ή περισσότερους κρουνούς –ενναν είχε τη περίορημη ομώνυμη κρήνη της Αθηνών, ύδρευαν την πόλη, δρόσιζαν τους περαστικούς. Η σημασία όμως και η σήμανσή τους δεν εξαντλείται εδώ. Λαλίστατες πάλι οι γραμ-

ματειακές καταθέσεις, μας διασύζουν ένα σωρό θρησκευτικές δόξαιες, τελετουργικά δρώμενα και δειπσιδαμονίες, που συνυφαίνονται στενά με τη λειτουργική-κοινωνική δίσταση της κρήνης³. Ήδη από τον Ομηρο, τα νερά της κρήνης «στοιχιέωνυν» οι κρηναίαι νύμφαι (Οδ. π 240), που με τη πέρασμα των αιώνων θα γίνουν οι νεράδες και τα ξενικά της λαϊκής παράδοσης και των παραμυθιών. Γιατί η γραμμή που συνδέει εκείνες τις μακρινές κρήνες με τις νεοελληνικές, πέρα από τις όποιες λειτουργικές και αρχιτεκτονικές συνάφεις, κράτησαν ζωτανόν, αν και συχνά μεταλλαγμένο, το πολυσήμαντο παλιό φορτίο, από το θεϊκό ώς το δαμασμονικό.

II. Ιστορικό-χρονολογικό διάγραμμα της λημνιακής κρήνης

Έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1960, οι παλιές κοινωνικές κρήνες και οι ταπεινότερες βρύσες αποτελούσαν, μαζί με τα πηγάδια, το βασικό και συχνά αποκλειστικό μέσον υδρευσης των κατοίκων του νησιού. Πολλές στέκονται ακόμη στη βάση τους, ψηφίδες τοπικής μικρο-ιστορίας, μάρτυρες της αλλαγής των καιρών, είτε εγκαταλειμμένες και στρεμένες είτε με το νέρο τους να τρέχει λιγοστό. Κι ενώ πολλές γνώρισαν τελευταία την ανακαινιστική φροντίδα –ομολογουμένως, όχι πάντα ευτυχή–, καθώς και ασβεστούματα που αδικούν την πετρόνια ώψη τους, μερικές άλλες αφανίστηκαν αλόγιστα με δάφορες αφορμές. Αν εξαρέσουμε την θολοσκεπάστη υπόγεια πηγή-κρήνη («αιγαίνα») στο μεσαίωνικό φρούριο του Κότωνα⁴, στην οποία κατέρχεται κανείς με εξήντατέσσερα σκαλοπάτια, σπάνια μόνο αειώθηκαν της μνείας των πειρηγητών κάποιες από τις άλλες κρήνες του νησιού. Μια «γρανετίνα πηγή-κρήνη» της Μύρινας αναφέρει ο Otto Friedrich von Richter στο ταξίδι του στη Λήμνο, το 1816, και μια δεύτερη τούρκικη, πάλι στη Μύρινα, μπροστά σε ένα τζαμί, που τράβηξε την προσοχή του, γιατί σαν λεκάνη της χρονίσμενε μια «κακοφτιαγμένη,

αλλά καλά διατηρημένη, σαρκοφάγος από γρανίτη»⁵. Ανάλογη περίπτωση μηνυμούει και ο γερμανός αρχαιολόγος Alexander Conze στην περιήγησή του στο νησί, το 1858. Συγκεκριμένα, είδε στα χωριά Τσαμαδρία «το κάλυμμα μιας σαρκοφάγου από άσπρο μάρμαρο, ίδιο σε μορφή με τα αντίστοχα της Θάσου, γυρισμένο ανάποδα, σαν λεκάνη, κάτω από μια βρύση»⁶. Κι ενώ δεν παραλέπει να σημειώσει τη βρύση της Σκανδάλης, για το ψωμί κατ' οποίο πέρασε πλά στα νερά της⁷, η μόνη φορά που αναζητά μια επιώνυμη πηγή-κρήνη βασιζόμενος σε παλιότερους περιηγητές όπως ο Βελών, είναι η περίπτωση της καλλίροιης Φθελιδείας⁸ –Φθελιδούδια την λένε οι ντόπιοι–, κοντά στο πηγάδι του Κότωνα, απ' όπου έβγαινε η περίφημη από την αρχαιόπετρα για τις ιαματικές της ιδιότητες λημνία γη. Την Φθελιδεία θα επισκεφθεί αργότερα και ο F.L.W. Sealy, που δημοσίευσε στο BSA του 1918-19 και την πρώτη της φωτογραφία⁹ (εικ. 23), μαζί με τη φωτογραφία μιας άλλης λιθόκτιστης κρήνης έξω από το χωριό Κώμη¹⁰ (εικ. 22), σε άμεση γειτνίαση με το τέλευτον του Ηρακλή, η οποία όμως, όπως παρατηρεί ο ίδιος, «has been recently demolished (1918)». Χωρίς να σταθεί σε συγκεκριμένα παραδείγματα, στο Louis de Launay, που περιήγησε τη Λήμνο το 1894, συνοψίζει τις εντυπώσεις του από τα πηγάδια και τις κρήνες, υπογραμμίζοντας το ρόλο τους ως κέντρων της κοινωνικής ζωής των γυναικών¹¹. Σχεδόν στα συνολού τους οι σωζόμενες υπέργειες κρήνης καλύπτουν χρονικά το διάστημα από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ώς και τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Εγγραφούνται, με άλλα λόγια, σε μια περίοδο ζωής της οικοδομικής δραστηριότητας, που τροφοδοτήθηκε από δύο καθοριστικές για τη νεότερη ιστορία του νησιού συγκυρίες, αφενός από τον νοσταλγικό πατριδικού ντριπού της ανθηρής κοινότητας των Λημνίων της Αιγαίου (βλ. αρχοντικά στο Ρωμαϊκό Γαλόπο της Μύρινας, δωρεές για την ίδρυση ποικιλών κτισμάτων κοινής αφελείας), αφετέρου από την αναδιάρθρωση και επανα-

2. Η υπόστεγη κρήνη στη Δάφνη (1862). Η αρχική κεραμιδένια στέγη της έχει αντικατοιτηθεί με τσιμεντένια.

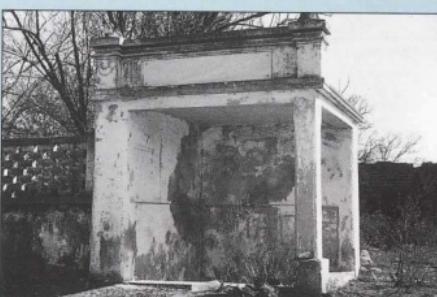
3. Υπόστεγη κρήνη στον Κονδιά (1910), γνωστή ως Τσικουλας.

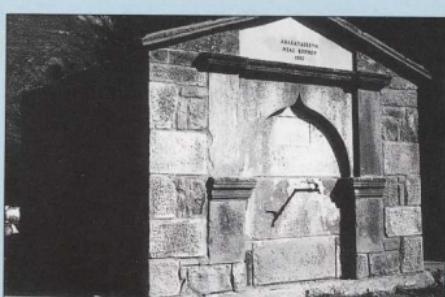
4. Υπόστεγη κρήνη στον Κονδιά (1914), γνωστή ως Καλή βρύση.

5. Η υπόστεγη κρήνη στην πλατεία του χωριού Τσιμάνδρια (1935).

6. Η υπόστεγη κρήνη στην πλατεία του παλιού Πεδινού (1950).

7. Η μεγάλη κρήνη στον Κορνό (1902). Ανακανισθήκε πρόσφατα.

προσδιόρισμό της ντόπιας κοινοτικής ζωής μετά την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού (1912) και την εισροή προσφύγων (1922). Τα στοιχεία για ακόμη παλιότε-

ρες κρήνες, όντας έμμεσα ή ασφή, χρειάζονται επισταμένη μελέτη, πολύ περισσότερο αφού σε ορισμένες περιπτώσεις δεν αναφέρεται το έτος κατασκευής,

Στην παλιότερη ομάδα θα πρέπει πάντως να ανηκαν και μερικές από τις κρήνες που κατεδαφίστηκαν, κι ανάμεσά τους κάποιες τούρκικες της Μύρινας,

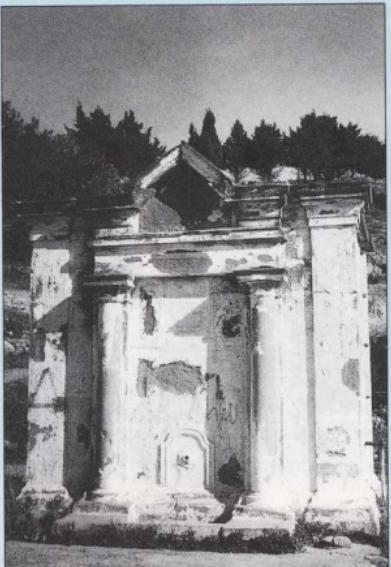
8. Η μεγάλη κρήνη στο Κοντοπούλι (1927).

9. Λεπτομέρεια του γλυπτού διακόσμου της μεγάλης κρήνης στο Κοντοπούλι, έργου του Τάσου Ανηβελάκη.

11. Κρήνη στο δρόμο για το Ρεθυμνίδι.

10. Η κρήνη των Θέρμων (1908).

12. Κρήνη έξω από την Ατσική.

13. Κρήνη στο δρόμο για τα Θέρρα.

14. Κρήνη στο Ρεθυμνίδι.

15. Η μεγάλη κρήνη της Ατσικής (1911).

16. Βρύση στον αυλόγυρο της εκκλησίας του Μούρου (1922).

17. Κρήνη στην περιοχή Ραν (Κοντοπούλι).

18. Η παλιά κρήνη του Κοντοπούλιου.

19. Κρήνη στον Κορνό.

Επιμήκεις μαρμάρινες στήλες από το πυκές τούρκικες βρύσες με ανάγλυφα κοσμήματα μανιερέστικης, ψυχρής καλλιγραφίας φυλάσσονται στην αυλή του εκεί Αρχαιολογικού Μουσείου. Και μόνο ένα δείγμα τουρκικής κρήνης, σε επαναλειτουργία σήμερα, στέκεται στην αγορά της Μύρινας, στην είσοδο από το λιμάνι (εικ. 21), αποκαλύπτοντας την ακριβή χρονολογίκη της ταυτότητα μέσα από την εντοιχισμένη μαρμαρόλακα με ανάγλυφη κτιρική επιγραφή. Σε αραβική γραφή μάλιστα η κρήνη στον περαστικό και λέει:

«Και από το νερό γεννιέται κάθε ζωντανός οργανισμός, πτηγή των αγαθών και του ελέους.
Μακαρίτης Καμπτοκούραν Μωχάμετ πασάς.

Στο έτος Εγείρας 1185 [=1771 μ.Χ.]»

Αυτή είναι, με τα σημερινά δεδομένα, και η παλιότερη ρητά χρονογράμμηνερη κρήνη του νησιού, με δεύτερη χρονικά (1862), όπως προκύπτει πάλι από την εντοιχισμένη κτιρική επιγραφή, την υπόστεγη κρήνη του χωριού Δάφνη (εικ. 2). Στα ίδια χρόνια με την τελευταία χτίσθηκε και η κομψή υπόστεγη κρήνη των Λύχνων (εικ. 1). Το δήλων θαμπούνται οι κάτοικοι του χωριού – η καλυμμένη σήμερα κτιρική επιγραφή της και το πιο ποποιουνό έμεινασαν οι μορφολογικές και κατασκευαστικές παραπτήσεις.

III. Στοιχεία τυπολογίας

Ποικιλία στο μέγεθος και τη μορφή χαρακτηρίζει τις λημνιακές κρήνες. Σε μια πρώτη τυπολογική κατάταξη θα διακρίναμε δύο βασικές ομάδες, με κρίτη τη στέγαση ή μη του κρουνού και την ως εκ τούτου διαμόρφωση υπόστεγου λειτουργικού χώρου. Από αυτές, η δεύτερη αρθρούνται σε περισσότερες υποκατηγορίες, ενώ επιμέρους μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία κινούνται αδεξμένα από τον έναν τύπο κρήνης στον άλλον.

1) Υπόστεγες κρήνες (εικ. 1-6). Μορφολογικά και λειτουργικά όσο και από την άποψη των διαστάσεων τους οι κρήνες αυτού του τύπου έρχονται πλήσιεστερα στην οικιστική αρχιτεκτονική.

Τα σωζόμενα παραδείγματα¹⁶ –ο «Τσικουλάς» (εικ. 3) και η «Καλή βρύση» (εικ. 4) στο χωριό Κονδιάς, και από μία στα χωριά Δάφνη (εικ. 2), λύχνα (εικ. 1), Τσιμάνδρια (εικ. 5) και παλιό Πεδινό (εικ. 6) – αποτελούν παραλλαγές του ίδιου βασικού τύπου, με παλιότερη χρονολογημένη, όπως προαναφέραμε, αυτή της Δάφνης (1862), την οποίας ομάς η αρχική διρίχτη, Κεραμεδία στέγη αντικαταστάθηκε αποχώρια την δεκαετία του 1950 με επιπλέον τοπεντένια. Αναλλοιώτη διαφύλαξαν την χαρακτηριστική εικόνα του τύπου η κρήνη των Λύχνων και οι δύο του Κονδιά, ενώ στα τελευταία δείγματα –Τσιμάνδρια (1935) και παλιό Πεδινό (1950)– καθερεφτίζονται εμφανώς οι νεοτεριστικές τάσεις της εποχής. Περιβλέπεται και ορθογώνιες στην κάτοψή τους, έχουν, με εξαίρεση την κρήνη στα Τσιμάνδρια (εικ. 5), χιοντές είτε τις δύο είτε τις τρεις πλευρές τους, και τις άλλες ανοιχτές με υποστηρύγματα στην μορφή πεσσού ή κίνα των (Λύχνα). Στην περίπτωση μαλιστα της «Καλής βρύσης» του Κονδιά, το χαμηλό τοιχίο της πρόσφυσης, εκστέφει της πλατιάς εισόδου, προσδιορίζει στα πλαίσια ανοιχόμενων των χαρακτηρικών παραθύρων (εικ. 4). Η κεραμίδειν στέγη, μονόριχτη, διρήχτη ή τετράριχτη, φέρεται από έξι ζευκτά, τα οποία αφήνονται ορατά. Η κυρίως κρήνη, με τον κρουνό («ους») σε ιδιαιτερά φρυντισμένο, έξεργο πλαισίο, σαν κι αυτά που θα δούμε στις κρήνες του επόμενου τύπου, είναι ενσωματωμένη σ' έναν από τους τοίχους, πίσω από τον οποίο «κρύβεται» η δεξαμενή συγκέντρωσης νερού. Μόνη της «Καλή βρύση» του Κονδιά αποκλίνει, καθόση σημαντικό ιστορικό και λαϊκό μνημείο, σε πρόσθια μέσα στον υπόστεγο χώρο (εικ. 4).

Την αρχιτεκτονική μορφή των κρηνών αυτού του τύπου υπαγόρευαν πρόδρομα συγκεκριμένες πρακτικές ανάγκες. Ενταγμένες κατά κανόνα στον οικιστικό ιστορικό, σε πλατείες ή σε βασικούς δρόμους, κλήθηκαν, με τη στέγη τους, να προστατεύουν από τον ήλιο και προσπάντων από τη βροχή όσους περίμεναν υπομονετικά στη σειρά να γεμίσουν τα λαγή-

via τους. Επιτακτικότερη γινόταν βέβαια η υπόστεγη προσασία από το γενονός ότι στις πολυαύχαστες κρήνες μαζεύονταν οι γυναικες για την πλύση. Το σκοπό ακριβώς αυτό εξηπηρετούσαν άλλωστε οι ψηλές πεζούλες με τις γούρνες και τα «υπόκαυστα» στις παλιότερες κρήνες της Δάφνης και των Λύχνων (εικ. 1-2). Κι οι γεροντότεροι κρατούν ακόμη ζωηρές τις μνήμες από τέτοιου είδους γυναικείες δραστηριότητες, μνήμες που έρχονται να δέσουν με τις εντυπώσεις του Louis de Launay από τη λημνιακή του περιήγηση στο τέλος του περασμένου αιώνα.

Να σημειώσουμε τέλος ότι, ως σύλληψη, ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος, διαδεδομένος στο βόρειο Αιγαίο και τον νειρωτικό κορμό, έχει βαθιές καταβολές που φτάνουν ώς την τυπικότερη μορφή της αρχαιοελληνικής κρήνης, εκείνη με υπόστεγο το χώρο των κρουνών (Brunnenhaus).

2) Κρήνες με συμπαγή πρόσωψη (εικ. 7-22). Απαρτίζοντας την πλαυρισμένη μορφή, οι κρήνες αυτού του τύπου χαρακτηρίζονται, όπως η ήδη σημειώσαμε, από την έλλειψη υπόστεγου χώρου, γεγονός που επιπρόσθε, ώς ένα βαθύ, περιοριστικά στις εκει επιτυλισθεμένες δραστηριότητες. Αντ' αυτού, εμφανίζονται στην πρόσθια όψη τους συμπαγές κατακόρυφο μέτωπο, ένα είδος αρχιτεκτονικά διαμορφωμένης πρόσωψης, από όπου και προβλάπει ο κρουνός. Πέρα όμως από το κοινό αυτό συνεκτικό χαρακτηριστικό, διακρίνονται για ποικιλία στο μέγεθος, στην επιμέρους μορφολογικά μέτωπα, ένα σημαντικό οικονομικών δυνατοτήτων προστατεύοντας την διάρκεια και, βέβαια, της δεξιούσης και επινοητικότητας των τεχνιτών.

Οι περισσότερες διαθέτουν πίσω από την πρόσωψη τους στεγασμένη δεξαμενή νερού, με διαστάσεις κάποτε ιδιαίτερα υπολογίσιμες, όπως στην περίπτωση των μεγάλων κρηνών του Κορνού (εικ. 7) και του Κοντοπούλου (εικ. 8-9), που από την άποψη μεγέθους και διακόσμηση συγκαταλέγονται, μαζί με το παράδειγμα των Θέρμων (εικ. 10), στα «μνημειακότερα» δείγματα. Τα πεινείς όσο και γραφικές εκδόξες

του ίδιου τύπου απαντώνται στις εξοχές και στους δρόμους για το Ρεπανίδι (εικ. 11), την Ατακή (εικ. 12) και τα Θέρμα (εικ. 13). Όμως με τις υπόστεγες κρήνες του πρώτου τύπου στέκονται οι περισσότερες ελευθέρες, υπάρχουν όμως και οι ενσωματωμένες σε τοίχους άλλων αρχιτεκτονιμάτων (εικ. 14-16).

Ανεξέργατα από το πλάτος και την άλλη διευθέτηση της πρόσωψης, ο κρουνός περιγράφεται συνήθως από ψηλό ωμορόσημο αρχιτεκτονικό πλαίσιο σε διάφορες παραλλαγές -στοιχείο συχνό στις κρήνες όλης της Ελλάδας. Στην τυπικότερη μορφή του, το πλαίσιο συνθέτουν δύο πεσσοί ή ημικίονες, με επίκρανα και κιονόκρανα αντίστοιχα, πάνω στα οποία εδράσται τυφλό αψίδωμα ή αετωματική επίστεψη με ή χωρίς ενδιάμεσο επιστύλιο. Ανάλογο πλαίσιο έχουν και οι κρουνοί των παλιότερων υπόστεγων κρήνων που είδαμε (εικ. 1-3), ενώ η ίδια βασική ιδέα υπόκειται και στις περιπτώσεις των κρήνων στην περιοχή Ραχί Κοντοπούλου (εικ. 17), στον Κορνύ (εικ. 19) και στα Τσιμάνδρια (εικ. 5), αν και εκεί τόξο και κατακόρυφα σκέλη του πλαίσιου συμφέρονται χωρίς διαφοροποίηση στην αρθρωσή τους.

Από το σύνολο των παραδειγμάτων Εχωρίζουν για την εκζήτηση στη διαμόρφωση της πρόσωψής τους οι κρήνες των θέρμων (εικ. 10) και του Κοντοπούλου (εικ. 8-9). Η πρώτη, κατασκευασμένη το 1908, εμφανίζει μια προσθετική υπερβορύστη με στοιχεία νεοκλασικής αρχιτεκτονικής -πρόδηλα απόχροι της δράσης χτιστών και λιθοδόξων στην κατασκευή αρχοντικών και εκκλησιών του νεοτοίου. Κατασκευασμένη το 1927, εντυπωσιάζει η δεύτερη, τόσο με την ανορθόδοξη για τα λημνιακά δεδουλμένη τοξωτή επίστεψη της όσο και με τον ίδιτο τύπο «μπαρόκ» διάκοσμο της, που θα δούμε παρακάτω.

IV. Διάκοσμος, σύμβολα

Στις περισσότερες κρήνες του νησιού η αισθητική-διακοσμητική ροή ουσιαστικά πραγματώνται και εξαντλείται με την τελεώντων αρχιτεκτονικών στοιχείων,

στα επιμέρους και στη σύνθεσή τους. Ωστόσο, πλάι στην κατάφορτη με ανάλυψα κοσμήματα μεγάλη κρήνη του Κοντοπούλου (εικ. 8-9), δεν λείπουν σε κάποιες άλλες μεμονωμένα κοσμήματα, συμβολικού συνήθως χαρακτήρα.

Στην υπόστεγη κρήνη της Δάφνης (εικ. 2), κάτω από την αετωματική επίστεψη του κρουνού, έχουν αποδοθεί σε ανάγλυφο σύνολο -μαζί με το έτος κτίσης-, σταυρός, ημισέληνος στον άστρο και ρόδακας, υπομνηματίζοντας τα δύο πρώτα την ελληνοτουρκική σύμβαση, με τον σταύρο όμως εμφανώς να δεσπόζει. Το ίδιο χριστιανικό σύμβολο, εξαγνιστικό των νερών, φέρουν ανάγλυφο κρήνης στο Μούδρο (εικ. 16) και στο Ρεπανίδι (εικ. 14), ενώ ανάλυφροι ρόδακες κοσμούνται και κάποιες άλλες κρήνες, οπώς την παλιότερη στα Κοντοπούλου (εικ. 18). Το απλούχο χάραγμα καραβιού σε μια από τις βρύσες του Μούδρου (εικ. 20), παραπομπόντας μάλλον στη βαλασσινή δραστηριότητα των Μουδριών, μενεύ χωρίς εικονιστικό παραλλήλο.

Απαιτητικότερη γίνεται η διακόσμηση στις τρεις χρονικά τελευταίες κρήνες του νησιού -τις υπόστεγες στα Τσιμάνδρια (εικ. 5) και το παλιό Πεδίνο (εικ. 6) και τη μεγάλη του Κοντοπούλου (εικ. 8-9). Δύο λίθινα ολόγλυφα ανθοδοχεία, στην πρώτη, στέκονται συμμετρικά στην κορυφή της πρόσωψής της, ενώ η εντοχιμένη πάνω από τον κρουνό κτιτορική διεγένει, σε χαμηλή ανάλυψη εργασία, πλεχτό πιμπέφανο, κι ακόμη ανδρικό και γυναικείο χέρι σχιστοδέμεσα σε χειραριά. Το τελευταίο αυτό μοτίβο μπορεί, στον ανθρώπινα ζεστό συμβιολισμό του, να νοηθεί αμφιδρόμα, σε συνάρτηση πάντα με τη συνοδευτική κτιτορική επίγραφή, που μας λέει πως η κρήνη είναι «δώρον Σωτηρίου καὶ Μαρίκας Κοτιαναδέλπη». Οι ωραίτερες καλωσόριζουν εγκάρδια δόσους έρχονται στη βρύση για νερό, ταυτόχρονα όμως τρανώνουν στα μάτια της κοινόπτησας το δικό τους αυγμανικό δεδίσμο. Έργο του Βασιλή Κοντού, ο λιθόγλυπτος διάκοσμος ψηλά στην πρόσωψη της υπόστεγης κρήνης του Πεδίνου αντλεί θεματικά από

άλλους χώρους. Δύο ιδιότυπα γνωσταία «ακροκέραμα» με σύμφωνες ανθρώπινες κεφαλές -στημέρα σπασμένες και χαμένες¹⁷- επιστέφουν το στηθάοι με την κτιτορική επιγραφή, και σε αντιστοιχία, ακριβώς από κάτω τους, ανά μία μικρή προτομή αγγέλου με τα φτερά του σε διάταξη ημικυλική.

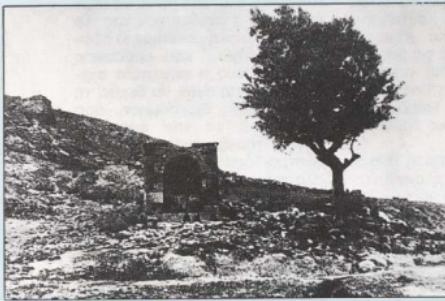
Μοναδικός από πολλές απόψεις παραμένει ο πληθωρικός, όπως ήδη σημειώσαμε, διάκοσμος της μεγάλης κρήνης του Κοντοπούλου (εικ. 8-9), έργο υπομνημάτων ουτοπιού -του μαστρο-Τάσου¹⁸. Πρόκειται για τον Τάσο Ανηβελάκη, τον επονομαζόμενο Θεοσταλονικιό, που εγκαταστάθηκε, παντρεύτηκε και δούλεψε στη Λήμνο ως λιθοδός προπαντός. Αρχιμάτορας στο χτίσιμο της κρήνης κάποιος ονόματος Μπαντετσός. Δεν φαίνεται όμως να ήταν δικός του ο σχεδιασμός της. Το οργανικό, καλά μελετημένο δεσμό διακόσμου και πρόσωψης μαρτυρά πώς η τελευταία σχέδιαστη έτισι ώστε να δεχθεί τη συγκεκριμένη διακόσμηση, όρα θα πρέπει να πήρε προσγράψουμε, τουλάχιστον αυτή, στον μαστρο-Τάσο.

Πλασμένα από ανθεκτικό ασβετοκονίαμα (stucco), περιορίζονται τα γιγαντιαία κοσμήματα ψηλά, στην τοεώντη αετωματική απόλληξη της πρόσωψης, για να αποφύγονται έτσι οι ενδεχόμενες φθορές τους από το πολυυσχάστο της κρήνης. Προέρχονται μάλιστα έντονα την αισθήση αετωματικής σύνθεσης, καθώς το τημία που καταλαμβάνουν ασφυκτικά, περιγραφόμενο ολόγυρα με γεύση και γεισόποδες, Εχωρίζει αρχιτεκτονικά σαφώς από το κατώτερο τημία, όπου και ο κρουνός. Οι περίοπτες μορφές που επιστέφουν εν ειδεί ακρωτηρίων το «αετώμα τονίζουν ακόμη περισσότερο την αισθήση αυτή.

Με έδοηλη τη συμμετρικότητα στη διευθέτηση του όλου διακόσμου, δύο αντωτοί φτερωτοί γρύπεις υποβαστάζουν γυναικεία κεφαλή μέσα σε περίτεχνο ωειδές πλαίσιο. Και ακριβώς από κάτω τους, στο μέσον της πρόσωψης, εντοιχισμένη η ορθογώνια μαρμάρινη κτιτορική πλάκα, μόνη αυτή να σπάει τη ροή των εικονιστικών μοτίβων: «Αντηγέρθη δαπάναις κοινόπτητος Κοντο-

20. Βρύση στον Μούδρο.

22. Παλιά κρήνη στην Κώμη. Φωτογραφία του Sealy στο BSA 23, 1918-19.

24. Αρχοντικό στον Κονδύλι με γλυπτό διάκοσμο (1941), έργο του Τόσου Αντηβέλακη, που φιλοτέχνησε και τον διάκοσμο της κρήνης του Κοντοπούλη συ (βλ. εικ. 8-9).

21. Η τούρκικη κρήνη στην αγορά της Μύρινας (1771).

23. Η Φθειλιδεία πηγή-κρήνη στον Κότσινα. Φωτογραφία του Sealy στο BSA 23, 1918-19.

πουλίου, 18η Μαΐου 1927». Στην υπόλοιπη επιφάνεια αναπτύσσονται ελικοειδώς κλάδοι ακάνθου με ανθούς στις απολήξεις τους. Την κορυφή του «αετώματος» καταλαμβάνει μεγαλόπρεπα σαν κεντρικό ακρωτήριο, ολόγλυφο καθισμένο λιοντάρι, ενώ δύο καθιστές παιδικές μορφές, ολόγλυφες και αυτές, με τα κεφαλία τους σημέρα χαμένα, αποτελούν τα πλαίνα ακρωτήρια.

Με εξαίρεση τα τελευταία, που ο συμβολισμός τους – αν όντως υπήρχε συγκεκριμένος στις προθέσεις τούς γλυπτή – μένει κρυφός για μας, ο υπόλοιπος διάκοσμος μπαρέται σε δύο ευανάγνωστα συμβολικά πεδία: Από τη μία, τα θαλεάρια φυτικά μοτίβα, δηλωτικά της ζωδότρας δύναμης του νερού. Κι από την άλλη, οι δαμιονικοί γρύπες και το λιοντάρι, αποτρόπαια και φύλακες συνάμα της κρήνης. Προς το ίδιο συμβολικό πεδίο κλίνει και η γυναικεία κεφαλή που υποβαστάζουν οι γρύπες. Θα πρέπει δηλαδή να τη νοήσουμε κι αυτή σαν αποτροπαϊκή μορφή, γοργόνειο ίσως.

Με ανάλογα συμβολικά θέματα –λιθόγλυπτα κυρίως– στόλισε ο μαστρο-Τάσος ο Θεσσαλονίκης και σπίτια του νησιού. Εξαίρετο δειγμα, μάλιστα, η διπάτη στον Κονδά (1941), όμοια κατάφορο επωνητικά με γλυπτά κοσμημάτα¹⁹ (εικ. 24). Κι εδώ, αποτροπαϊκές κεφαλές, χαλεποί κλάδοι, και στα αέτια της πρόσδοσης, σχεδόν ειβληματικά, μια καλλληράμψη βλαστική σύνθεση που θυμίζει εκείνη της κρήνης. Όμως και των άλλων κρήνων ο γλυπτός διάκοσμος (αγγελοί, σταυροί, ρόδακες, ανθοδεσμές) έχει τα παραπλήρα του σημιτική αρχιτεκτονική του νησιού, κι ακόμη στην εκκλησιαστική, την ταφική και στην θρώνω. Γιατί οι τεχνίτες, ντόπιοι ή ξένοι, αντλώντας από ένα κοινό λίγο πολύ ταμείο μοτίβων και συμβολισμών, ασκούσαν την τέχνη τους με μεράκι, όπου τύχαινε να τους πάνε οι πληρωμένες παραγγελίες.

V. Επιγραφές

Με δεδομένη τη σημασία των κρήνων στην καθημερινότητα

της κοινωνικής ζωής, τα μικρά της και τα μεγάλα, είναι αυτονόητη η πρακτική της σήμανσής τους με επιγραφές. Περισσότερο και από την αρχιτεκτονική έκφραση ή τη διακόσμηση, απαραγγίωστη ταυτότητα στην κρήνη προσδίδει η επιγραφή, μηνυμούντας έτος κατασκευής και χρηματοδότη. Πέρα όμως από αυτό της το ρόλο, ως ντοκούμεντον δηλαδή «δρυπτική πράξη», η επιγραφή είναι λαλίστα μέσον προβολής, ιδιαίτερα μάλιστα στην ή πολυύσηναστη κρήνη που σήμαντο δεσμούς της με τις διαστάσεις καιή τον διάκοσμο της από τα μέτρια και τα συνηθισμένα.

Τα έξοδα του χτισμάτος αναλαμβάνει, κατά κανόνα, είτε η ίδια η κοινότητα είτε κάποιας ευπορίας κατόκιν, είνοτε μετανάστες²⁰. Η πρώτη, με την αναγραφή του ονόματός της στην κτιτορική επιγραφή, εμφαίνει την κοινωφελή δράση της με τρόπο – θα λέγαμε – ανταγωνιστικό τόσο απέναντι στις άλλες κοινότητές του τηνούσο όσο και στους ίδιωτες δωρητές. Αυτοί πάλι – να συνυπολογίσουμε εδώ και κάποιους ένοντας αξιωματούχους –, εισεργόντας στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, εξασφάλιζαν την κατάξων στη σημείωση του κούσμου και βεβαία την υπερφορμία τους. Με αυτό το οκεπικό, αποκτούν νόημα και την εντοιχισμένες επιγραφές, δηλωτικές των φορέων που επωνύμισκαν τις δαπάνες μεταγενέστερων επισκεψών. Δεν έχουν όλες οι κρήνες του νησιού κτιτορική επιγραφή. Όσες έχουν, είναι συνήθως και οι ποι σημαντικές. Το παλιότερο παράδειγμα της τούρκικης κρήνης στη Μύρινα, που ειδίσαε (εικ. 21), εκτός από το έτος κατασκευής (1771) και το όνομα του Καμπτουκούραν Μωχάμετ πασά, υπενθυμίζει στους περαστικούς, με ένα απόστασμα από το κοράνι(), την πρωτεϊκή σημασία του νερού για τη ζωή και τη θρησκευτική πρακτική. Κατά πόλι εκτενέστερη η επιγραφή της υπόστησης κρήνης στη Δάφνη (εικ. 2), εντοιχισμένη κάτω από το έτος κτίσης (1862), εγκωμιάζει σε δεκαπενταύλαβους ομοιοκατάληκτους στήχους τη δωρεά του επισκόπου Λήμνου Ιωακείμ Γ' (1853-1888)²¹, δεν παραλείπει δέ

μιας να επαινείσει επώνυμα και τον επιστάτη της όλης εργασίας: «Πήγην γλυκέος ύδατος πάλαι σε σαθρωμένην / χρόνου του πανδαμάτορος υδατοστερουμένην / εις βάθρων ανακαίνισεν Ιωακείμ ο Λήμνου / αρχιερεύς ο θείος τε δαπάνη του ίδιου / γέννημα θρέμμα ων αυτός πόλεως Βιζαντίου / ποιμήν ποιμένων άριστος του λογικού ποιμνίου / επιστασία δε καλή κυρίου Σταματίου / Ράλλη τε το επώνυμον ανδρός δόντος αξίου».

Εκατό σχεδόν χρόνια αργότερα, μια δεύτερη επιγραφή, εντοιχισμένη στο εξωτερικό τοιχού της πρόσοψης, δηλώνει λακωνικά δύο διαδοχικές επισκευές στην ίδια αυτή κρήνη: «Ανακαίνισθη κοινωνική δαπάνη, 1950». Συνεπληρώθη δαπάνη Πλαναγιώτου Κ. Βέργου, 1955».

Όμοια φειδωλές είναι και όλες οι υπόλοιπες επιγραφές. Παραβεβαίουμε εδώ τις σημαντικότερες: α) «Νέστωρ Τ. Κρήτης... 1902» στη μεγάλη κρήνη του Κορνού, με πρόσθετη επιγραφή πρόσφατα: «Ανακατασκευή ΜΕΑΣ Κορνού, 1993» (εικ. 7), β) «Η Ατσακή των 1911 ίδιας δαπάνας γηγενών» (εικ. 15), γ) «Δ. Διαμαντής, 1910» (εικ. 3) και «Μετεφέρθησαν τα ύδατα δαπάνας Χ. Χρήστου και Ν. Καλαϊτζή, 1914» (εικ. 4), στις δύο αντίστοιχα υπόστεγας κρήνες του Κονδά, δ) «Κοινότητα Μουύδρου 1922» (εικ. 16), ε) «Ανηγέρθη δαπάναις κοινότητας Κοντοπούλου, 18η Μαΐου 1927» (εικ. 8-9), στ) «Άδρον Σωτηρίου και Μαρίκας Κοταναδέλλη, έτος 1935», στα Ταμάνδρια (εικ. 5), ζ) «Ευεργέται, Χαράλαμπος Δ. Καλιούρης, Ευήμυρος Ε. Ταπελίας, 20 Δεκεμβρίου 1950», στο παλιό Πεδινό (εικ. 6).

Χωριστά αξίζει να σημειωθεί η κτιτορική επιγραφή της κρήνης των Θέρμων (εικ. 10) για το διγλωσσό της. Στην ίδια εντοιχισμένη πλάκα, προηγείται της ελληνογλωσσης φράσης: «Δημήτριος Χάμος μετωχέεισε το ύδωρ και ιδρύσατο την κρήνην τηνδε, έτει 1908», μία άλλη, τούρκικη, σε αραβική γραφή. Έτσι, εκείνο που αισθητοποιούσαν συνδυασμένα τα συμβόλα του σταυρού και της ημιειδήν στην κρήνη της Δάφνης (εικ. 2) επαναλαμβανόταν εδώ με τον συμβολισμό της γραφής, ότι δη-

λαδή η πράξη της ελληνικής δωρεάς τελεσθήκε υπό οιθωμανική κατοχή.

Κλείνοντας, να επιστημάνουμε μια αισθητή απουσία. Όσα επιμελούνται οι χρηματοδότες κρηγών – κοινότητα ή ιδιώτες – να παραδίδουν το όνομά τους λαξευτό σε πάνδημη αναγνώριση, άλλο τόσο δεν βρίσκει θέση στην κτιριακή επιγραφή ή λαϊκός τεχνίτης, χτίστης και λιθόδοξος – και η διαπίστωση αυτή δεν αφορά μόνο τη λημνιακά πράγματα. Το παράδειγμα της μαρκσούλιους επιγραφής της Δάρφης, που καταλήγει με τον ευφημισμό του επιστάτη της όλης εργασίας, Σταμάτη Ράλη, έρχεται σαν ευπρόσδεκτη εξαίρεση. Βέβαια στης κλειστές, παραδοσιακές κοινωνίες όλοι είναι επωνύμοι, κι ανάμεσά τους, για ένα λόγο παραπάνω, τεχνίτες και καλλιτέχνες. Το αυντόγραφο των έργων τους, οφειλόμενο περισσότερο στην επωνυμία παρά στην ανωνυμία τους, σημαίνει ότι εμπιστεύθηκαν τη φήμη τους στην προφορική παράδοση. Αυτή ομοιας δεν εγγύματα πάντα. Επιτά, ενώ θυμούνται ακόμη ο γεροντότεροι του μαστρο-Τάσο τον Θεασαλονικιό, δηλαδή τον Τάσο Ανηβελάκη, και τον Μπαντέντο (κρήτην Κοντοπούλιου), καθώς και τον Βασιλή Κοντό (κρήτην παλιού Πεδινού), για τις παλιότερες κρήνες ονόματα μαστώρων, τνότων και ξένων, που έδρασαν στο νησί, δεν κατάφεραν να φθάσουν ώς ειδίας. Ξεχάστηκαν με τον καιρό, όπως Εξεθωρίασσαν αργά μα σταθερά ντύπιες παραδόσεις και δοξασίες γύρω από τις κρήνες, που επειγεί να αποθησαυριστούν πριν τις καλύψει κι αυτές αμετάκλητα η λήμη.

Σημειώσεις

Στην πορεία της παρούσας μελέτης πολύτιμη ήταν η συμπαράσταση των Λημνίων φίλων Σόφρι, Χαψή-Τσότρα και του Νάσου Τσότρα. Τους συναδέλφους Δημήτρη Σφοιρά, Διευθυντή του Κέντρου Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, τον αρχιτέκτονα Ντίνο Κυριακόπουλο, στη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων, τον φιλόλογο Κώστα Σαντινήν, καθώς και την Κάτε Συναδόνη, επιμελήτρια στο Μουσείο Μπενάκη, ευχαριστώ για σημητήσεις πάνω σε θέματα της ει-

δικότητάς τους.

1. Βλ. την εμβρύθι μονογραφία του Ν. Σηφουνάρη, *Μια δύναστη αρχιτεκτονική: Οι μάντρες στη Λήμνο και στα άλλα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου* (εκδ. Καστανιώτη, 1993).
2. Πολύτιμα στοιχεῖα για το θέμα διέσωσε ο Γ. Α. Μέγας, «Η λαϊκή οικοδομία της Λήμνου», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 1940, 3-29.
3. Για μια πρώτη απόπειρα φωτογραφικής περιοδεύσεως καταγραφής βλ. τεύχος του Πολιτιστικού Ομίλου Λήμνου, δ.π., εικ. 14. Για άλλα έργα του Τ. Αντεβέλακη πρβλ. αυτ., εικ. 6-7.
20. Οι κάτοικοι των Λύχνων, για παράδειγμα, θυμούνται ακόμη ότι την υπόστηγε κρητην το χωριό τους Γώρας Μακρής, μετανάστης στην Αίγυπτο.
21. Β. Γ. Ατέσσος (Μήτρηρ. πρ. Λήμνου), *Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος* απ' αρχής μέχρι σήμερον (1975), 147.

The Traditional Fountains of Lemnos

Chr. Boulotis - O. Vaxevaneri

In the rich architectural polyptych of the island, the traditional fountains comprise an especially important chapter of the anonymous, in most cases, folk creation and serve as an indispensable vehicle of the local micro-history. The majority of the surviving fountains is dated from the second half of the nineteenth century to the beginning of the 1940's, included. Some of them and a few older ones have occasionally, and for various reasons, attracted the interest of foreign travellers.

On the basis of the type of their roofing the fountains of Lemnos are divided in two groups: a. roofed fountains with supporting props and a free, functional space, similar to a vestibule, for weather protection of those waiting there for getting water, and especially of women while doing their laundry; b. unroofed fountains with a solid facade – from where the spout appears – in numerous morphical variations.

Their sculptural decoration, mostly of symbolic character (cross, resettes, human and angelic heads, daemonic creatures, etc.) is sparing, although some examples exhibit a surprising sophisticated embellishment. Nevertheless, most fountains bear inlaid inscriptions referring to the year of their foundation and to the name of the sponsor, the latter being either the community or local benefactors or occasionally foreign dignitaries. The name of the craftsman, with a sole exception, is silenced; it has been entrusted to the oral tradition, which however is often forgetful.

5. Βλ., για παράδειγμα, F. Glaser, *Antike Brunnenbauten (KRPHAI) in Griechenland* (1983). R. Tölle-Kastenbein, «Kallirhoe und Enneakrounos», *JdI* 106 (1986), 55-73. E. Manakidou, «Athenerrinnen in schwarzfigurigen Brunnenausszenen», *Herpaistos* 11/12, 1992-93, 51-91.
6. Εκτός από τις βιβλιογραφικές αναφορές της προηγούμενης σημεώσεως, βλ. και F. Muthmann, *Mutter und Quelle. Studien zur Quellenverehrung im Altertum und im Mittelalter* (1975).
7. Για μελέτες παραδοσιακών κρήνων βλ. ενδεικτικά: M. Δωρίτης, «Κρήνες», Αρχιτεκτονική (Ιανουάριος 1970), 39-60. A. E. Φλωράκης, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Λήμνου* (1980)*, 103-106, εικ. 202-224, 295, 296. L. Μπαρδάκος - A. Τσοτοκας, *Παραδοσιακές κρήνες της Λεωφόνησου* (1989). M. E. Παπεράκης, *Κρήνες και κάστρα της Κρήτης*, I-II (1990).
8. Βλ., για παράδειγμα, B. Τουρπτάγλου-Στεφανίδην, *Διαβωτικά και γεωγραφικά κέμενα για τη νήσο Λήμνου (1705-2005 αιώνων)* (1986), 307 (Philip Hunt), 501 (Louis de Launay), 565 (Carl Friedrich). Για περιπέτεια αναφορές βλ. το άρθρο του Χ. Πέπλα στο παρόν τεύχος της Αρχαιολογίας;
9. Βλ. Τουρπτάγλου-Στεφανίδην, δ.π., 314.

10. A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres* (1860), 110-111. Μια αρχαία σαρκοφάγο να χρηματοποιείται σαν λουτρόπαρο είχε δεν ήδη ο Belon (1517-1564) στα Θέρμα, Τουρπτάγλου-Στεφανίδην, δ.π., 92.
11. Conze, δ.π., 120.
12. Conze, δ.π., 122.
13. F. L. Sealy, «Lemnos», *BSA* 23 (1918-19), 165, εικ. 6.
14. Sealy, δ.π., 169, εικ. 10.
15. Βλ. Τουρπτάγλου - Στεφανίδην, δ.π., 488-490.
16. Υπότετη κρήτη, παρόμια με αυτές του Κονδύλι και των Λύχνων, υπήρχε και στο Ανδρόνι. Κατεδαφίστηκε στα χρόνια της δικτατορίας.